

Lov & Evangelium hos Luther og Calvin

Kursus: Bachelorprojekt

Forfatter: Kristoffer Hummelose Enevoldsen

Fagområde: Kirkehistorie- og Teologihistorie

Vejleder: Sven Rune Havsteen

Godkendt problemformulering:

”En sammenligning af sontringen mellem lov og evangelium hos Luther og Calvin”

59.991 tegn eksklusive forside, indholdsfortegnelse og bibliografi

Teologisk Fakultet

Københavns Universitet

Efteråret 2018

Indholdsfortegnelse

<i>Problemformulering</i>	<i>1</i>
<i>Indledning</i>	<i>1</i>
Materiale	1
Metode	2
Metodiske udfordringer	2
<i>Hoveddel</i>	<i>3</i>
Reformationshistorisk baggrund	3
Martin Luther (c. 1483-1546).....	3
Jean Calvin (1509-1564)	4
Lovens tre brug.....	4
Martin Luther	6
Loven	7
Evangeliet:	11
Jean Calvin	12
Loven	12
Evangeliet	16
Tolkningstraditioner	17
Sammenligning af lov-evangelium distinktionen:	18
Lovens 2. brug	18
Lovens 3. brug	19
Lovens egentlige gerning	20
Lov & evangelium: Et eller to møder med Gud?	21
<i>Afslutning</i>	<i>21</i>
<i>Abstract</i>	<i>23</i>
<i>Præsentation</i>	<i>24</i>
<i>Bibliografi</i>	<i>25</i>

Problemformulering

En sammenligning af sontringen mellem lov og evangelium hos Luther og Calvin.

Indledning

Martin Luther anså en ret sontring imellem lov og evangelium som afgørende for sand kristentro.¹ Jean Calvin, som reciperede Luther, sondrede også imellem loven og evangeliet.² Det stemmer med Michael S. Hortons observation, at både de lutherske og reformerte traditioner siden har anset sontringen ”as neccessary for sound biblical interpretation, preaching, doctrine, and life”.³ Sontringen er ofte blevet benyttet som et pejlemærke for teologi og menighedspraksis, hvilket antydes af emnets inklusion i div. dogmatikker og teologiske værker, men hvis sontringen skal have denne rolle, er det afgørende, at den forstås. Alligevel siger Wayne G. Strickland, at der ingen konsensus er.⁴ Specielt hos dem, der reciperer Calvin, og som mener at videreføre hans arv, finder vi stor intern uenighed. Sontringen fik sin store renæssance under reformationen, hvorfor jeg i denne opgave vil belyse og sammenligne henholdsvis Luthers og Calvins udfoldelse af den. Dette vil muligvis tegne konturerne af det, der senere er blevet til markante forståelsesforskelle hos Luthers og Calvins læsere.

Materiale

Mine primærkilder er hos Luther:

- 1) Epistelprædiken fra 1. jan. 1532: Om forskellen mellem lov og evangelium.
- 2) Eyn kleyn Unterricht fra 1521.
- 3) Kommentar til Galaterbrevet 3,17-25, fra 1531/35.

Hos Calvin:

- 1) Institutio Christianae Religionis i udgaven fra 1559. Bog 2, kapitel 7, 9 og 11.
- 2) Kommentar til Gal. 3,17-25, fra 1548.

Derudover vil jeg benytte relevant sekundærlitteratur som hjælp til at forstå den reformationshistoriske baggrund samt til at belyse hhv. Luthers og Calvins forståelser af sontringen.

¹ Luther, “Om L&E”, 41; *WA* 36, 9.

² Hesselink, *Calvin's law*, 188–202.

³ Horton, “Reformed Account”, 21.

⁴ Strickland m.fl., *Five Views*, 9.

Metode

Indledningsvist vil jeg give et kort rids af reformatorenes baggrund samt deres interne afhængighed, hvilket skal tjene som retfærdiggørelse af sammenligningen. Som afslutning på baggrundsafsnittet vil jeg skitsere tilblivelsen af skelnen imellem lovens tre brug.

Efterfølgende vil jeg redegøre for hhv. Luthers og Calvins forståelse af loven og evangeliet og deres respektive sondring imellem disse. Dette vil jeg gøre ved at gengive primærkildernes indhold og diskutere disse i lyset af relevant sekundærlitteratur. Dernæst vil jeg forsøge at sammenholde deres respektive forståelser.

Til sidst vil jeg opsummere mit arbejde i et afsluttende afsnit.

Metodiske udfordringer

Til opgaven ser jeg en række metodiske udfordringer:

1. Rammerne gør, at kildematerialet hos hhv. Luther og Calvin er indsnævret væsentligt. Målet med de valgte primærkilder er at give en repræsentativ fremstilling, men de afdækker næppe hele billedet. Antageligvis vil sekundærlitteraturen i nogen grad gøre op for dette, men projektet må derfor primært anses som en indledende undersøgelse.
2. For det andet vil jeg kun kort beskæftige mig med lovens 1. brug i redegørelsen for de to teologers lovforståelse, mens jeg udelader dette punkt i sammenligningen, da det primært er lovens 2. og 3. brug, der er relevant for sondringen (se afsnittet om lovens tre brug nedenfor). Jeg undlader også at belyse forholdet mellem loven i teologisk forstand (mere om dette nedenfor) og den naturlige lov eller Moseloven hos to reformatorer. Både lovens 1. brug, Moseloven og den naturlige lov er relevante for en kulegravning af emnet, men det er ikke muligt her.⁵
3. For det tredje må man være bevidst om, at Luther og Calvin var forskellige og arbejdede forskelligt, og at kilderne derfor er af forskellig art og genre. Luthers virke var ofte motiveret lejlighedsvist og påvirket af temperament, mens Calvin arbejdede mere systematisk. Calvin selv bed mærke i dette.⁶ Man må fx være sig det bevidst, at Luthers prædiken ikke er et systematisk værk, men at den først blev leveret på prædikestolen.
4. En fjerde og sidste udfordring er af terminologisk art. Begreberne lov og evangelium benyttes både i Skriften, og derfor også hos Luther og Calvin, i flere betydninger.⁷ De bruger lov om Moseloven, Det Gamle Testamente, hele Skriften eller den gammeltestamentelige pagt, hvilket i

⁵ Her kan der læses mere om disse forhold (de første to om Calvin og de tre sidste om Luther): Hesselink, *Calvin's law*, 10, 51–154; Witte Jr., "Legal Reforms", 106–7; Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 39; Schwöbel, "Law&Gospel"; Althaus, *Theologie Luthers*, 218–19.

⁶ Lindberg, *Reformations*, 236; Hesselink, "Law&Gospel or Gospel&Law", 151–52; Gordon, "Calvin&Luther", 221.

⁷ Pelikan, *Reformation*, 167–68.

sidste tilfælde gør det til et eskatologisk udtryk. Eller lov kan i teologisk forstand for dem betyde Guds vilje og krav. Evangelium kan de ligeledes forstå som Guds selvtilkendegivelse, et af de fire evangelieskrifter eller den nytestamentlige pagt, hvilket i sidste tilfælde gør det til et eskatologisk udtryk. Eller evangelium kan for dem i teologisk forstand betyde Guds tilsigelser og retfærdiggørelse.⁸

I denne opgave bruges begreberne konsekvent, hvis ikke andet er angivet, som teologiske termer.

Hoveddel

Reformationshistorisk baggrund

Martin Luther (c. 1483-1546)

Genopdagelsen af sondringen imellem lov og evangelium begyndte med Luther. Han voksede op i Tyskland i en tid, hvor et øget fokus blev placeret på Kristus som dommer og på den religiøse praksis omkring skriftemål, bod, bønner og hele fromhedslivet.⁹ Dette lå tungt på Luthers skuldre, da han blev anfægtet af en manglende evne til oprigtig forbedring.¹⁰ For Luther blev det til en dræbende kamp, hvor kun Luthers foresatte, Johannes von Staupitz, momentvis formåede at flytte Luthers fokus på sig selv.¹¹ Den bedste ”sjælesorg” blev for Luther flugten udi studierne i Skriften og opgaverne som bibelunderviser. Studierne blev samtidig et forsøg på at finde guddommeligt svar på hans åndelige knibe.¹² Selv fandt han først frihed i den kristne tro, da han lærte at sondre imellem det Gud kræver, og det Gud giver.¹³ Dette blev først tydelig for Luther, da han, i opgøret med romerkirkens afladspraksis, genlæste Romerbrevet og deri så, at Kristus ikke var en ny lov.¹⁴ Opdagelsen af Guds frie tilsigelser overfor Guds krav i loven var bl.a. det, der drev Luther som reformator.¹⁵ Luther selv udtrykte, at det var romerkirkens teologi, der havde forhindret ham i forstå sondringen i over 30 år.¹⁶

⁸ For en dybere redegørelse af begreberne: Hesselink, *Calvin's law*, 11–12; Horton, “Reformed Account”, 20–21; Scaer, *Law&Gospel*, 3–4.

⁹ Lindberg, *Reformations*, 56–60; Grane, *For folket*, 48.

¹⁰ Lindberg, *Reformations*, 61–62; Grane, *For folket*, 49.

¹¹ Lindberg, *Reformations*, 62; Grane, *For folket*, 50.

¹² Grane, *For folket*, 50–51.

¹³ Lindberg, *Reformations*, 63–64+66–67; Bayer, “Luther”, 54–55; Grane, *For folket*, 58, 60–63; Arand, “Law&Gospel”, 93; Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 32.

¹⁴ Schwöbel, “Law&Gospel”; Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 34.

¹⁵ Pelikan, *Reformation*, 172.

¹⁶ Ibid., 168; Arand, “Law&Gospel”, 93.

Jean Calvin (1509-1564)

Calvin, der var ca. 27 år yngre end Luther, voksede op i Frankrig. Da Calvin var færdig med jurastudierne, begyndte han at studere humanismen samt de evangeliske strømninger.¹⁷ Det var under disse studier, han konverterede til protestantismen.¹⁸ Calvin studerede Luthers skrifter og blev i sådan en grad formet af disse, at han blev kaldt ”Luther discipel”.¹⁹ Selv kaldte Calvin Luther for ”Fader”, og det er ikke usandsynligt, at det var læsning af Luthers skrifter, der foranledigede hans konvertering.²⁰ Med ord som minder om Luthers, beskriver Calvin sin reformatoriske opdagelse som et skifte fra romerkirkens love og pavens mørke til evangelisk frihed.²¹

Calvins inspiration fra Luther tydeliggøres, da han kendte Luthers *Lille Katekismus*, og han selv navngav det værk, der vandt ham berømmelse, *Institutio*, et synonym for katekismus.²² Han var dog ikke hævet over at kritisere Luther og dennes bibeludlægninger, hvilket stemte med Luthers egen tanke om kirkens fortsatte reformation (*ecclesia semper reformanda*).²³ Calvin virkede først i Genève, derefter i Strasbourg og til sidst i Genève igen.²⁴

Luther og Calvins reformatoriske opdagelser har mange ligheder, og Calvin var tydeligt præget af Luther. Alligevel er der også kendte uenigheder.²⁵ Det lykkedes heller ikke Calvin at opnå konfessionelt fællesskab med Luther, som han i mange år håbede på.²⁶ Netop derfor er det relevant at undersøge, hvorvidt de sonderer mellem lov og evangelium på samme vis. Var dette et punkt, der potentiel havde givet grundlag for enhed eller splittelse?

Lovens tre brug

Luther skelnede eksplicit imellem to brug af loven (*duplex usus legis*): Den civile og den teologiske brug.²⁷ Denne skelnen viste sig utilstrækkelig i mødet med antinomisterne²⁸, hvilket foranledigede Philip Melanchthon til at fremsætte en tredeling af loven (*triplex usus legis*) i sin *Loci* fra 1535.²⁹ Lovens civile brug, teologiske brug og dens brug i de genfødte kristne.

¹⁷ Nielsen, *Til Guds ære*, 21–24.

¹⁸ Lindberg, *Reformations*, 235–36.

¹⁹ Bayer, ”Luther”, 236–37.

²⁰ Zachman, ”Calvin”, 185.

²¹ Lindberg, *Reformations*, 237; Nielsen, *Til Guds ære*, 22–24.

²² Lindberg, *Reformations*, 238–39; Nielsen, *Til Guds ære*, 24–26.

²³ Zachman, ”Calvin”, 185–86; Gordon, ”Calvin&Luther”, 216, 220–21.

²⁴ Nielsen, *Til Guds ære*, 26–34.

²⁵ Lindberg, *Reformations*, 258.

²⁶ Gordon, ”Calvin&Luther”, 216.

²⁷ Luther, *St. Gal. II*, 18; *WA 40I*, 479.

²⁸ Schwöbel, ”Law&Gospel”. J. Agricola var f.eks. en antinomist, der argumenterede for, at loven ingen åndelig betydning havde efter Kristi komme.

²⁹ Ibid.

Denne opdeling viste sig i høj grad at blive bestemmende for den efterfølgende teologiske diskurs. Her gives kort en klassisk opstilling:

1. *Usus civilis/politicus*: Loven åbenbarer Guds vilje for, hvordan vi skal begå os iblandt hinanden. Den informerer menneskelige myndigheder og autoriteter om, hvordan der skal lovgives. Derfor er menneskets ydre handlinger i fokus, så synden inddæmmes.
2. *Usus elenchticus/paedagogicus/theologicus*: Loven åbenbarer Guds vilje for hele menneskets liv med fokus på dets gudsforhold. Sindelaget og gudsforholdet er medtænkt. Her skal loven afsløre synd og fratage mennesket dets tro på sig selv, så det gøres modtageligt for evangeliet. Loven er derfor anklagende og dømmende.
3. *Usus normativus/tertius in renatis*: Loven bruges som en vejledning for de kristne, så de ikke kaster sig ud i en selvvalgt (og misforstået) gudstjeneste, men så deres kærlighed og lydighed, som er vundet ved evangeliet, får de rette kanaler.

Calvin tilsluttede sig eksplicit tanken om en tredeling af loven i *Institutio*, selvom han byttede om på rækkefølgen af 1. og 2. brug.³⁰ Modsat finder vi ikke en eksplicit tilslutning hos Luther³¹, om end vi kommer tæt på, når Luther i epistelpostillen fra 1522 til Nytårsdag opdelte loven i tre måder, hvorpå et menneske kan stå overfor loven.³² Eller når han gentagende gange anbefalede Melanchthons *Loci*. I 1542/43 udtrykte han: "There is no book under the sun in which the whole of theology is so completely presented as in the *Loci Communes*".³³ Dog bør man, som Horton råder til, være påpasselig med at forvente en for stor præcision i opstillingen af lovens tre brug fra reformatorerne, da den først bliver ekspliciteret i 1535, hvilket er i Luthers virkes efterår. En sådan forventning kan tendere til anakronisme, da opdelingen skal have tid til at bundfælde sig i den teologiske diskurs.³⁴

Siden Luther har der pågået en diskussion om, hvorvidt han så to eller tre brug af loven. Leif Grane er et eksempel på dem, der ikke finder tre brug: "Luther kendte intet hertil, simpelthen af den grund, at lovens fordring om kærlighed er altomfattende og derfor ikke kan gradueres i en mere almen og en særligt kristen forståelse".³⁵ Indenfor rammerne af denne opgave vil jeg ikke gå ind i diskussionen, men jeg vil blot tilslutte mig det synspunkt, som fx Scaer, Pelican, Arand, Witte Jr., Althaus, Kolb og til dels Hesselink repræsenterer, nemlig at Luther ikke eksplicit nævner en 3. brug, men at sagen

³⁰ Calvin, *Inst.*, 2.7.6.

³¹ Arand, "Law&Gospel", 97.

³² Luther, *WA 10I*, 456. – "... das dreyerley brauch des gesetzs seyn, odder das sich die menschen dreyerley weyße datzu stellen: Die ersten... Die andern... Die dritten..."

³³ Scheible, "Melanchthon", 71.

³⁴ Horton, "Calvin's Hermeneutic", 35–36.

³⁵ Grane, *For folket*, 268.

tydeligt findes hos ham.³⁶ Jf. Paul Althaus: "Luther gebraucht de Formel Melanchthons nicht... Aber der Sache nach findet dieser sich auch bei ihm".³⁷

Martin Luther

"Gud har to ord. Den ene hedder loven... Det andet hedder evangeliet".³⁸ For Luther består Guds ene ord af to dele eller to ord. De begge er dog lige fuldt Guds åbenbaring.³⁹ Endvidere er en ret forståelse og sondring mellem disse ifølge Luther essensen i sand teologi og afgørende for den personlige tro. "At kende [forskellen] er det vigtigste i kristenheden, og hvor dette ikke kendes, kan du ikke med sikkerhed skelne en hedning eller en jøde fra en kristen, for det er heri forskellen ligger".⁴⁰

Loven er "det Guds ord og bud, der påbyder os, hvad vi skal gøre og kræver gerninger af os", mens evangeliet "befaler os at modtage og lade os give, at lade noget ske, som vore gerninger ikke kræver, befaler eller gør".⁴¹ Denne teologiske forståelse af termerne var Luthers primære, selvom han også anerkendte andre brug (se afsnittet om metodiske udfordringer).⁴²

Charles Arand forklarer, at de for Luther er antitetiske af natur, og sondringen kan og skal ske både på et objektivt og et subjektivt plan. Objektivt adskilles de, når der drives teologi og eksegese. Ord i Skriften eller teologiske udsagn kan kategoriseres efter hvad de kræver og giver. Dette er Luthers hermeneutiske tilgang til Guds ord (*verba dei*).⁴³ Subjektivt må de adskilles i det levede liv i troen. Her er det Guds gerning (*opera dei*) med os, hvori vi må sondre. Her sker sondringen på et eksistentielt plan.⁴⁴

Selvom det antitetiske skaber en polaritet imellem loven og evangeliet, så må de to altid holdes sammen, for Gud er ikke i konflikt med sig selv. Det er kun deres virkning, der kontrasterer, ikke deres oprindelse eller ægthed som Guds ord.⁴⁵ For evangeliet er afhængig af loven, eftersom loven nødvendiggør evangeliet, og fordi evangeliet i sin essens er Kristi stedfortrædende lovopfyldelse.⁴⁶ Loven giver dermed evangeliet dets rammebetingelser. Omvendt er loven afhængig af evangeliet, da loven i sig selv ikke åbenbarer det dybeste i Gud, frelsesviljen. Stod loven alene, ville et mennesket være

³⁶ Scaer, *Law&Gospel*, 55–56, 64, 68–71; Pelikan, *Reformation*, 170–71; Arand, "Law&Gospel", 97–98, 100; Hesselink, "Law&Gospel or Gospel&Law", 146–52; Witte Jr., "Legal Reforms", 108; Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 39–43.

³⁷ Althaus, *Theologie Luthers*, 238.

³⁸ Luther, "Om L&E", 46; *WA* 36, 17.

³⁹ Luther, "Om L&E", 41; *WA* 36, 9–10.

⁴⁰ Luther, "Om L&E", 41; *WA* 36, 9–10.

⁴¹ Luther, "Om L&E", 43–44; *WA* 36, 13–14.

⁴² Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 33.

⁴³ Arand, "Law&Gospel", 94–95.

⁴⁴ *Ibid.*, 95–96.

⁴⁵ Luther, *St. Gal. II*, 28; *WA* 40I, 490; Althaus, *Theologie Luthers*, 222, 224.

⁴⁶ Althaus, *Theologie Luthers*, 222–23.

fordømt. Paul Althaus udtrykker det: ”Also Verschiedenheit, Gegensatz und doch unlöslicher Zusammenhang, Antithese und doch auch Concordanz”.⁴⁷ Luther beskriver evangeliet som større, højere og stærkere og loven som mindre, lavere og svagere.⁴⁸ Det betyder ikke, at det hos Luther kun er i evangeliet, at synderen reelt møder Gud. Både i lov og evangelium får vi et virkeligt møde med Gud, men i evangeliet møder vi Gud i hans egentlige gerning (*opus proprium*), mens vi i lovens krav møder Gud i hans fremmede gerning (*opus alienum*). Resultatet bliver ifølge Mark C. Mattes, at et menneske hos Luther derfor søger tilflugt fra loven, fra Gud, til evangeliet, til Gud (*ad deum contra deum confungere*).⁴⁹

På samme tid er det afgørende for Luther, at de ikke sammenblandes. Sker det, bliver loven fortyndet og Guds vilje forfalsket. Evangeliet bliver blot en ny lov. Derfor går Luther med en sjælesørgerisk agenda langt imod formuleringer, hvor evangeliet helt erstatter og bortskaffer loven. Et eksempel er: ”Lov, gå din vej! Mit hjerte vil ikke længere være din fange”.⁵⁰ Pointen for Luther er, at loven ikke på ny må snige sig ind og farve evangeliets gerning.

Sondringen er derfor for ham en kunst, og ”den, der kan det, sæt ham højt og kald ham doktor i den hellige Skrift, for uden Helligånden er man ikke i stand til at skelne her”.⁵¹

Loven

For Luther er loven i sig selv udtryk for Guds evige og gode vilje, som før syndefaldet var kendt i hjerterne. Først i mødet med synden, hvorefter synderen ikke længere kan og vil leve op til lovens krav, får loven sin negative betydning.⁵² I sin kommentar til Galaterbrevet imødekommer han derfor følgende indvending: Hvis loven ikke kan retfærdiggøre, er den så givet forgæves? Luther svarer eftertrykkeligt nej. Loven har andre og vigtige anvendelser.⁵³

Usus civilis

Dette er for Luther bl.a. en civil anvendelse. ”For man er nødt til at have [loven] for at ave børnene og fange og tvinge de grove mennesker”⁵⁴ eller ”Gud har forordnet de borgerlige, ja, alle love for at holde overtrædelser (*trānsgressiō*) i tømme (*coercendus*)”.⁵⁵ Loven skal her tjene et dobbelt formål. Først at livet i samfundet, som er præget af syndefaldets fordærv, kan fungere. For det andet, skal den

⁴⁷ Ibid., 224.

⁴⁸ Luther, ”Om L&E”, 47; *WA* 36, 20.

⁴⁹ Mattes, ”Lutheran Reflection”, 199.

⁵⁰ Luther, ”Om L&E”, 48; *WA* 36, 21.

⁵¹ Luther, ”Om L&E”, 43; *WA* 36, 13.

⁵² Althaus, *Theologie Luthers*, 219–20.

⁵³ Luther, *St. Gal. II*, 15–16; *WA* 40I, 475–76.

⁵⁴ Luther, ”Om L&E”, 48; *WA* 36, 21.

⁵⁵ Luther, *St. Gal. II*, 18; *WA* 40I, 479.

derved sikre forkyndelsen af evangeliet frit løb.⁵⁶ Derfor skal ”grove mennesker” i loven møde krav og konsekvens, der kan indeslutte deres lyst til overtrædelse og ”hindre synder” (*ad impedienda peccata*).⁵⁷ Målet er, at mennesker, der af et ondt hjerte ville udføre onde gerninger, kues til lydighed i frygt for konsekvenserne.

Det er både Guds og den verdslige øvrigheds opgave at håndhæve ”sværdet” i tilfælde af overtrædelse, sådan at konsekvenserne er at frygte både i dette og det hinsides liv.⁵⁸ For Luther giver loven derved det verdslige regimente dets autoritet og grundlag, og det er bl.a. herigennem, at Gud regerer ved de verdslige autoriteter.⁵⁹ Her ses derfor en klar sammenhæng med Luthers toregimentelære.⁶⁰

I denne lovens brug er hjertet forsat lige ondt, og lovens 1. brug er for så vidt ligeglad med hjertets dispositioner, så længe de ydre gerninger indrettes efter Guds vilje, hvorfor det er muligt for et menneske her at efterleve loven.⁶¹ At den er nødvendig, gør det dog klart, at noget er galt. Passivt vidner den om hjerternes syndighed.⁶²

Usus elenchticus

Hvor den 1. brug kun sigter på de ydre gerninger, omfatter 2. brug hele mennesket: Både ydre handlinger og hjertets bagvedliggende motiver, da det ydre kommer af det indre.⁶³ Når vi bydes at elske Gud af hele hjertet, er lovens radikalitet, når den taler til samvittigheden, at den ”slår dig ned... skræmmer... livet af et menneske, tramper det til jorden, så det må fortvivle”.⁶⁴ Loven tjener til, at den syndige overtrædelse ”kan vokse og forøges” (*crescat et multiplicetur*).⁶⁵

”Lovens rette opgave (*verum officium*) og vigtigste og egentlige brug (*proprius usus*) er altså at åbenbare (*revēlō*) mennesket dets synd, blindhed, elendighed, ugudelighed, uvidenhed, dets had til og foragt for Gud, død, Helvede, dom og velfortjente vrede fra Gud”.⁶⁶

Loven skal, for Luther, afsløre det på overfladen retfærdige og selvsikre menneske, der sætter sin lid til sin egen retfærdighed overfor Gud (*coram deo*). ”Mine gerninger, som jeg gør... efter Guds lov, retfærdiggør mig derfor ikke for Gud (*coram deo*), men godtgør, at jeg er en synder”.⁶⁷ Derfor knuser

⁵⁶ Luther, *St. Gal. II*, 19; *WA 40I*, 480; Althaus, *Theologie Luthers*, 253.

⁵⁷ Luther, *St. Gal. II*, 18; *WA 40I*, 479.

⁵⁸ Grane, *For folket*, 156–59; Witte Jr., ”Legal Reforms”, 107.

⁵⁹ Witte Jr., ”Legal Reforms”, 105–6.

⁶⁰ Arand, ”Law&Gospel”, 100–102.

⁶¹ Althaus, *Theologie Luthers*, 220–21.

⁶² Luther, *St. Gal. II*, 18–19; *WA 40I*, 479.

⁶³ Althaus, *Theologie Luthers*, 221.

⁶⁴ Luther, ”Om L&E”, 45; *WA 36*, 16.

⁶⁵ Luther, *St. Gal. II*, 19; *WA 40I*, 480.

⁶⁶ Luther, *St. Gal. II*, 20; *WA 40I*, 481.

⁶⁷ Luther, *St. Gal. II*, 45; *WA 40I*, 510.

(*contundo*) loven selvretfærdigheden, som jf. Luther er ”en vældig klippe og en uigennemtrængelig mur”. Kun ”loven, som er dødens hammer, Helvedes tordenskrald og den guddommelige vredes lynild”, kan gennemtrænge denne.⁶⁸

Et møde med Gud i lovens 2. brug lægger hjertet og dets åndelige muligheder nøgent frem. Din mangel på godhed og åndeligt potentiale ”slår dig ned” ifølge Luther. Derfor skræmmer (*perterreo*) loven, for den tager ethvert håb og enhver forventning fra mennesket, idet den anklager (*accuso*).⁶⁹ Dermed efterlades mennesket livsløst, knust og desperat.⁷⁰ Loven har nu gjort sin vigtigste (*principalis*) og særegne (*proprius*) opgave.⁷¹ I loven mødes udelukkende Guds krav, derfor ”bliver jeg siddende fast og går fortabt [i den]”, fordi den ”tilregner (*rechet*) mig min skyld”.⁷²

Som tugtemester tjener loven til, at vi drives til Kristus ifølge Luther. For først må vi møde loven, før vi kan møde evangeliet. Først må vi diagnosticeres før vi kan behandles.⁷³ Ægte anger opstår i samspillet imellem loven og evangeliet.⁷⁴ Loven medfører derfor, midt i dens negative anklage, en positiv effekt.⁷⁵ Men et møde med loven uden evangeliet udretter intet.

Robert Kolb beskriver, at denne funktion hos Luther er vedvarende livet igennem, for selv efter genfødslen er et menneske på en og samme tid både en synder og retfærdig (*simul iustus et peccator*).⁷⁶ Livet igennem står en kristen hos Luther i det, David P. Scaer kalder en eksistentiel dobbelthed.⁷⁷ Synder i kraft af kødet, og retfærdig i evangeliets tilsigelse af syndernes forladelse og tilregnelsen af Kristi retfærdighed. Loven anklager kontinuerligt, for synden er stadig,⁷⁸ men som Althaus beskriver Luthers trosbegreb, er det derfor en forsat bevægelse fra lov og anklage til evangeliet, trøst og fred.⁷⁹

Usus tertius in renatis

Som tidligere nævnt knytter Luther aldrig eksplicit til ved lovens tredje brug. Men når han med evangeliet afviser lovens anklage i samvittigheden og alligevel forsætter; ”vil [loven] have, at jeg skal være from her på jorden, så vil jeg det gerne”, så finder vi sagen hos ham.⁸⁰ Hvis loven ikke længere anses som en frelsesvej, men derimod sigter på livet overfor næsten, så har den forsat en funktion.

⁶⁸ Luther, *St. Gal. II*, 21; *WA 40I*, 482.

⁶⁹ Luther, *St. Gal. II*, 21; *WA 40I*, 482.

⁷⁰ Althaus, *Theologie Luthers*, 221.

⁷¹ Luther, *St. Gal. II*, 20; *WA 40I*, 481.

⁷² Luther, ”Om L&E”, 46; *WA 36*, 17; Althaus, *Theologie Luthers*, 225.

⁷³ Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 33.

⁷⁴ Althaus, *Theologie Luthers*, 226–27.

⁷⁵ Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 39.

⁷⁶ Arand, ”Law&Gospel”, 96; Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 38; Althaus, *Theologie Luthers*, 234–35.

⁷⁷ Scaer, ”Lutheran Theology”, 165.

⁷⁸ Arand, ”Law&Gospel”, 97.

⁷⁹ Althaus, *Theologie Luthers*, 231.

⁸⁰ Luther, ”Om L&E”, 48; *WA 36*, 21.

Luther ytrede ofte en positiv side ved lovens ord, for deri fik de troende en vejledning for det kristne liv.⁸¹ Luther tager de 10 bud og vender dem på hovedet: Loven for den kristne handler ikke primært om, hvad vi ikke skal gøre, for det ved vi allerede og vi vil det ikke længere, men den er nu en positiv vejledning.⁸² Scaer udfolder pointen med en række eksempler. Fx bliver forbuddet imod at sværge en fordring til at bede.

Ydemere er det værd at bemærke udtrykket, ”så vil jeg det gerne”. Heri finder vi Luthers positive syn på troens villighed til at gøre Guds vilje.⁸³ Loven har også en rolle efter evangeliet, hvor den genfødte tager Kristus til sig som forbillede: ”Når du på denne måde har Kristus som din saligheds grund og højeste gode, så følger den anden side, at du også tager ham til forbillede (eksempel) og så hengiver dig til at tjene din næste, således som du ser, at han har hengivet sig for dig”.⁸⁴ Luther opstiller dermed Kristus som forbillede for livet, sådan som han andre steder opstiller fx De 10 Bud. Kristi eksempel bliver derfor for Luther et udtryk for loven.

Lovens tredje brug handler ikke om lovoverholdelse med det formål at tilfredsstille Gud, men den er et udslag af en tro, virksom i kærlighed: ”Se, der er tro og kærlighed virksomme, dér er Guds bud opfyldt, mennesket glad og uforfærdet til at gøre og lide alle ting”.⁸⁵ Evangeliets opgave er dermed ikke at udslette loven, for vi skal ”stadigvæk holde de ti bud”. Tværtimod sætter evangeliet os netop fri til at efterleve loven frie og glade for næstens skyld.⁸⁶ For Luther er det Kristus, der lever i os ved troen, hvorved de gode gerninger er Kristi forsatte lovopfyldelse i os.⁸⁷ Derfor konkluderer Christoph Schwöbel også på Luthers lære, at loven ingen evne har til at muliggøre lydighed, men den har en orienterende og kritisk funktion i et menneskes trosliv.⁸⁸

Afgørende er det blot forsat, at den kristne afviser lovens anklage, når den ønsker at frakende troen og frimodigheden. Luther giver den genfødte følgende vejledning: ”Således skal loven alene tvinge os til den ydre tugt og lade det lille kammer, hvor evangeliet skal bo, være i fred”.⁸⁹ Med Granes ord: ”Men vigtigt er det, at man nu ikke fører loven og gerningerne ind i samvittigheden og således ødelægger den kristne frihed”⁹⁰

⁸¹ Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 41.

⁸² Scaer, ”Lutheran Theology”, 174–75.

⁸³ Hesselink, *Calvin's law*, 256.

⁸⁴ Luther, ”Unterricht”, 176–77.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Luther, ”Om L&E”, 46; *WA* 36, 18.

⁸⁷ Althaus, *Theologie Luthers*, 232–33; Scaer, ”Lutheran Theology”, 175.

⁸⁸ Schwöbel, ”Law&Gospel”.

⁸⁹ Luther, ”Om L&E”, 49; *WA* 36, 22.

⁹⁰ Grane, *For folket*, 136.

Evangeliet:

For Luther er evangeliet et Guds ord, der befaler os ”at modtage og lade os give”. Evangeliet står i et antitetisk forhold til loven, da vi bydes at modtage ”som vore gerninger ikke kræver, befaler eller gør”.⁹¹ Overfor lovens ”bud”, er evangeliet ”løfte”.⁹² Derfor siger Luther: ”Hovedsagen og det egentlige indhold i Evangeliet er, at du, inden du tager Kristus til forbillede, tager imod ham og erkender ham som en gave, der er skænket dig af Gud og er din”.⁹³ Dette er for Luther Guds egentlige gerning (*opus proprium*).

Evangeliet grunder for Luther på Guds gavmildhed. For ”evangeliet er lutter foræring, gave og frelse”, hvilket gør det til en ”himmelsk prædiken”.⁹⁴ Evangeliet er Kristus i hans død og opstandelse for os, og det siger: ”Kristus er din skat, din gave, din hjælp, din trøster og frelser”.⁹⁵ Hvor loven afslører, afdækker og dømmer, så gives evangeliets gave i evangeliets tale. På denne måde regerer Kristus i det åndlige regimente hos Luther.⁹⁶

Enhver der smugler elementer af lov ind i evangeliet, forbryder sig derfor imod evangeliets natur. Dette anser Luther dog som den menneskelige fornufts tankemønster, hvilket konstant må bekæmpes.⁹⁷ Evangeliet kan også virke i en fremmed gerning hos Luther, når Jesu stedfortrædende død indirekte minder os om vores synd og Guds vrede. Dette er dog ikke evangeliets egentlige gerning.⁹⁸ Når loven dræber, så afdækker den, men evangeliet er livgivende, ved at der skænkes (*schenckt*) os noget udefra.⁹⁹ Evangeliets gerning er først forensisk, da den viser os hvordan Gud tilregner os Kristi retfærdighed. Det forensiske ved evangeliet består i, at mennesket overfor Gud (*coram deo*) i troen er helt retfærdig, for Gud selv giver den nødvendige retfærdighed. Evangeliet er ikke først og fremmest en forandring i mennesket men i Guds måde at se mennesket på.¹⁰⁰

Samtidig forsætter det retfærdiggjorte menneske jf. Luther med overfor verden (*coram mundo*) at have sin egen retfærdighed (*iustitia propria*). I denne relation udlever mennesket en blanding af gode og onde gerninger, men for så vidt det lever i tillid til evangeliets budskab, så flyder det over med godt.¹⁰¹ For troen er en fornyet tillid til Gud, som derfor også bevirker kærlighed og et væld af gode gerninger overfor næsten.

⁹¹ Luther, ”Om L&E”, 44; *WA* 36, 14.

⁹² Luther, ”Om L&E”, 44; *WA* 36, 15.

⁹³ Luther, ”Unterricht”, 174–75.

⁹⁴ Luther, ”Om L&E”, 44; *WA* 36, 15.

⁹⁵ Luther, ”Om L&E”, 45; *WA* 36, 15–16; Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 44.

⁹⁶ Grane, *For folket*, 158–59.

⁹⁷ Ibid., 115.

⁹⁸ Althaus, *Theologie Luthers*, 227–29.

⁹⁹ Luther, ”Om L&E”, 46; *WA* 36, 17.

¹⁰⁰ Scaer, ”Lutheran Theology”, 172.

¹⁰¹ Arand, ”Law&Gospel”, 99–100; Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 36.

Jean Calvin

For Calvin refererer termene ”lov” og ”evangelium” først og fremmest frelseshistoriske (*heilsge-schichte*) perioder eller pagter. Af samme grund er den omtalte terminologiske udfordring størst her.¹⁰² Begreberne, især loven, er ikke først og fremmest at forstå som afdækkede (*nuda*) men som helheder (*tota*).¹⁰³ Derfor står de to ikke i kontrast men i forlængelse af hinanden: ”Hence we infer, that when the whole Law (*tota lege*) is spoken of, the Gospel differs from it only in respect of clearness of manifestation”.¹⁰⁴ Pagterne er ikke at forstå som forskellige frelsesveje men som perioder i Guds ene frelsesplan. ”But the Gospel has not succeeded the whole Law in such a sense as to introduce a different method of salvation. It rather confirms the Law, and proves that every thing which it promised is fulfilled”.¹⁰⁵ Calvin benytter termene således for at fremhæve Skriften og Guds åbenbaringshistories enhed.¹⁰⁶ Indenfor denne pagtstækning finder vi dog en tydelig teologisk og antitetisk brug af begreberne.¹⁰⁷

I sidste ende resulterer denne ramme på trods af antitesen i en enhedstækning. Lov og evangelium er begge i sig selv udtryk for Guds gode vilje med mennesket, de er begge Guds ene ord, men hver har de deres plads i hans frelsesplan, og dermed er de mere forbundne end adskilte. Ifølge I. John Hesselink er Guds gaver og krav, løfter og fordringer uadskillelige for Calvin. ”One can no more divide up God than divide or compartmentalize his Word”.¹⁰⁸ Det betyder ikke, at lov og evangelium skal sammenblandes, men det betyder ”that we should not pit the one against the other.”¹⁰⁹ Guds ene ord er loven og evangeliets ord.

Loven

Calvin tænker i udgangspunktet på loven som noget, der er ikklædt Guds pagter. ”[T]he covenant of free adoption is comprehended (*vestita*) under it”.¹¹⁰ Loven og pagten hænger sammen. For loven er i udgangspunktet til dem, der allerede er Guds pagtsfolk i kraft af, at de har mødt Guds nåde.¹¹¹ Af den grund omtaler Calvin også lovens 3. brug som den egentlige. I udgangspunktet er Calvins fokus på loven positivt, for loven skal ikke indlemme i pagten, men den er for dem, der allerede er under

¹⁰² Calvin veksler kontinuerligt imellem brugen af begreberne i eskatologisk og teologisk forstand. Se fx: Hesselink, *Calvin's law*, 11–12.

¹⁰³ Ibid., 157–58.

¹⁰⁴ Calvin, *Inst.*, 2.9.4.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Hesselink, *Calvin's law*, 11–12.

¹⁰⁷ Hesselink, ”Law&Gospel or Gospel&Law”, 156–58.

¹⁰⁸ Hesselink, *Calvin's law*, 236–38.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Ibid., 11; Calvin, *Inst.*, 2.7.2.

¹¹¹ Hesselink, *Calvin's law*, 10.

pagten. Positivt er den også, fordi loven er udtryk for Guds evige vilje for den perfekte retfærdighed, som er i overensstemmelse med Guds evige karakter.¹¹²

Derfor advarer Calvin gentagende gange imod dem, der udelukkende vil se en negativ anvendelse: "It is necessary to put readers on their guard... for very many... have fallen into the mistake of acknowledging no other advantage belonging to the law [than the accusing]".¹¹³

Kun afledt af mødet med det faldne menneske udtrykker loven hvad Gud kræver, men dette er ikke hvad loven er i sig selv. "However much it may point out true righteousness, yet, owing to the corruption of our nature, its instruction tends only to increase transgressions, until the Spirit of regeneration come".¹¹⁴ Derfor forklarer Hesselink også, at det ved Calvin kun er når synden intervenerer, at loven bliver antitetisk til evangeliet.¹¹⁵

Usus civilis

Calvin beskriver den civile brug som en gudsgiven begrænsning, der ved lovens fordømmelse og frygten for en efterfølgende straf (*pænarú formidine*) afstår fra ugudelige handlinger. Mennesket afstår under tvang og frygt fra i ydre handlinger (*ab exteriori opere*) at gøre ondt. Loven styrer (*coërceō*) dem til lydighed. Calvin beskriver, at det primært er de ikke-troende, som ikke gør Guds vilje af egen lyst, på hvem denne brug er møntet.¹¹⁶ Hjertet forhærdes derfor blot mere overfor lovgiveren, da "their heart is by no means trained to fear and obedience (*ad timorem et obedientiam Dei*)".¹¹⁷ Den tvungne men mulige lydighed virker ikke retfærdighed overfor Gud hos Calvin: "It is true, they are not on this account either better or more righteous in the sight of God".¹¹⁸

Lovens 1. brug er dog ikke kun civil for Calvin, da han beskriver, hvordan den også skærmer de udvalgte fra at give sig sådan hen i synd og løssluppenhed, at de ville miste "all desire after righteousness".¹¹⁹ I anden række tjener denne brug derfor dem, hvis udvælgelse endnu ikke er blevet effektueret, så de bevarer en vis længsel efter retfærdighed.¹²⁰ Dermed har *usus civilis legis* hos Calvin en delvis rolle som tugtemester til Kristus, da den også sigter på de kommende troende, hvilket tydeliggøres når han henviser til Gal 3:24.¹²¹

¹¹² Ibid., 18–24, 33, 52–53, 63.

¹¹³ Calvin, "Galatians", 99–100.

¹¹⁴ Ibid., 100–101.

¹¹⁵ Hesselink, *Calvin's law*, 277.

¹¹⁶ Ibid., 239.

¹¹⁷ Calvin, *Inst.*, 2.7.10–11.

¹¹⁸ Ibid., 2.7.10.

¹¹⁹ Ibid., 2.7.11.

¹²⁰ Hesselink, *Calvin's law*, 239–40.

¹²¹ Calvin, *Inst.*, 2.7.11.

Usus elenchticus sive paedagogicus

Eftersom en fuldkommen retfærdighed ifølge Calvin bliver sat foran mennesket i loven, står det foran liv og død. Liv ved perfekt lovoverholdelse. Død ved overtrædelse.¹²² Mennesket stilles overfor død ved "fearful denunciations" (*horrificæ sanctiones*), hvilket resulterer i "despondency, confusion and despair".¹²³ Loven er en åndelig lov, og derfor kræver den en helhjertet tilslutning i tro, hvilket udelukker enhver form for fortjeneste.¹²⁴ Calvin omtaler derfor denne lovens brug som et spejl (*speculum*).¹²⁵ Den hos Calvin i sig selv gode og positive lov får dermed den utilsigtede eller ikke oprindelige og sekundære funktion, at den afslører synd, og dermed dræber den synderen.¹²⁶ Lovens afsløring gør dermed jf. Calvin, at mennesket kan "form a better estimate of his own misery", hvorved det mister sin undskyldning overfor Gud.¹²⁷

Gud gør denne nødvendige gerning ved loven, for at mennesket kan blive overbevist om dets synd og manglende evne til lovoverholdelse.¹²⁸ Loven virker derfor hos Calvin syndserkendelse i den, der endnu ikke er genfødt, og den afslører Guds vrede og slår ihjel, for i sig selv kan den intet andet end "accuse, condemn, and destroy him" (*accusare, danare & perdere*).¹²⁹ "[Paul] means that the law was published in order to make known transgressions, and in this way to compel men to acknowledge their guilt".¹³⁰

Hos Calvin er det dog interessant, at loven kun efterlader de forkastede (*reprobos*) i en total tilstand af håbløshed (*desperatio*) og modløshed (*dēspōnsus*), mens de udvalgte af loven drives til at se, at de er afhængige af Gud for deres frelse.¹³¹ I deres nøgenhed søger de tilflugt i Guds barmhjertighed (*misericordia*). Lovens ord, der lyder udefra til mennesket, er hos Calvin kun effektivt, hvis og når Gud på samme tid virker indvendigt i mennesket ved sin Ånd.¹³² Kun i dette samspil imellem den ydre forkyndelse af lov og evangelium og Åndens indre gerning fødes angeren.¹³³ Det er næppe sådan at forstå, at et menneske kan få del i Guds barmhjertighed udenom evangeliet, for Calvin angiver, at det sker ved "clinging to mercy alone, as offered in Christ...".¹³⁴ Det forudsættes at evangeliets

¹²² Ibid., 2.7.3.

¹²³ Ibid., 2.7.4.

¹²⁴ Hesselink, *Calvin's law*, 64–65; Calvin, *Inst.*, 2.8.6.

¹²⁵ Calvin, *Inst.*, 2.7.7.

¹²⁶ Hesselink, *Calvin's law*, 54–55.

¹²⁷ Calvin, *Inst.*, 2.7.3.

¹²⁸ Ibid., 2.7.6.

¹²⁹ Ibid., 2.7.7.

¹³⁰ Calvin, "Galatians", 100.

¹³¹ Calvin, *Inst.*, 2.7.8–9; Hesselink, *Calvin's law*, 220–21.

¹³² Hesselink, *Calvin's law*, 231.

¹³³ Calvin, *Inst.*, 2.7.11; Hesselink, *Calvin's law*, 231–34.

¹³⁴ I Inst. 2.7.12 finder vi en passage, som skaber uklarhed om, i hvilken grad de udvalgte ved lovens 2. brug kan antage eller forvente evangeliets indhold udenom evangeliets forkyndelse. Calvin skriver fx: "David specially shows that in the law he saw (*apprehendisse*) the Mediator (*Mediatorem*), without whom it gives no pleasure or delight". Det fremstår ikke

budskab høres sammen med loven. Derfor skriver Calvin også: "the beginning of repentance is a sense of God's mercy, i.e., when men are persuaded that God is ready to grant pardon, they then begin to gather courage to repent".¹³⁵

Calvin konkluderer, at loven som tugtemester gør, at Guds nåde, der gives uden loven (*sine Legis*), fremstår sødere (*suavior*) og mere elskværdig (*amabilior*).¹³⁶ Det får Hesselink til at sammenfatte, at lovens 2. brug er vigtig for Calvin, og at der intet ualmindeligt er ved den bortset fra enkelte nuancer".¹³⁷

Usus tertius in renatis

I *Inst.* 2.7.12 fastslår Calvin, at lovens 3. brug er "the principal (*praecipuus*) use, and more closely connected with its proper end (*finem propius*)".¹³⁸ Det må forstås sådan, at loven nu igen høres i en kontekst, hvor Ånden regerer, og hvor mennesket ønsker at leve efter Guds vilje.¹³⁹ Loven er igen i en sammenhæng, hvor dens oprindelige positive sigte kan udfoldes. Det kan derfor argumenteres, at dette er kernen og målet i Calvins teologi: Mennesket, frelst alene ved Guds nåde, genindsat til at leve efter Guds vilje.¹⁴⁰

Selvom Calvin nævner, at Gud har indgraveret sin lov på de troendes hjerter, og at de genfødte under Guds ånds indflydelse har en lyst til at adlyde Gud, så har loven forsat to måder, hvorpå den gavner den kristne.

For det første tjener loven som det bedste "instrument (*organum*) for enabling them daily to learn (*discō*) with greater truth and certainty what that will of the Lord (*Domini voluntas*) is they aspire to follow".¹⁴¹ Den som ønsker at behage Gud, må gøre sig bevidst om, hvad der behager ham. Her tjener studier af loven jf. Calvin til, at et menneske vokser i sandhed og vished om dette.¹⁴² Dette er et informativt aspekt.

klart, hvorvidt Calvin her omtaler loven i teologisk eller eskatologisk forstand. Hvis Calvin tænker teologisk, er lovens anvendelse for de udvalgte meget vidtgående, for så kan de i lovens krav se Kristus. Dog er det mere sandsynligt, at han tænker den i løfterne iklædte (*vestita*) lov. Hesselink læser Calvin sådan, at lovens egentlige gerning, som den kun gør blandt de udvalgte, kræver et samspil med evangeliet. (Hesselink, "Law&Gospel or Gospel&Law", 161–62; *Calvin's law*, 220–21, 254–55.). Uanset hvilken tolkning der er ret, er det en særegen nuance i forståelsen af lovens 2. brug hos Calvin.

¹³⁵ Hesselink, *Calvin's law*, 232.

¹³⁶ Calvin, *Inst.*, 2.7.7.

¹³⁷ Hesselink, *Calvin's law*, 221.

¹³⁸ Calvin, *Inst.*, 2.7.12. Horton gør opmærksom på, at denne ontologiske bemærkning ikke uden videre er bestemmende for Calvins vægtlægning imellem lovens 2. og 3. brug i sine prædikener, kateketiske arbejde og bibelkommentarer, hvor 2. brug vægtlægges betydeligt mere (Horton, "Calvin's Hermeneutic", 35–40.).

¹³⁹ Hesselink, *Calvin's law*, 251.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 251–52.

¹⁴¹ Calvin, *Inst.*, 2.7.12.

¹⁴² *Ibid.*

For det andet fungerer loven for den kristne som formaning og tilskyndelse (*hortatio*) til at gøre godt. Ved regelmæssig meditation over lovens indhold vil et menneske ”*be excited to obedience*” (*excitetur ad obsequium*). Da kødets forsatte tilstedeværelse i den kristne resulterer i syndige tilbagefald og manglende progression i retfærdighed, fungerer loven som en pisk (*flagrum*) og en konstant stimuli (*assiduus aculeus*), som forhindrer den kristne i at blive magelig.¹⁴³

Hesselink beskriver, hvordan helliggørelsen hos Calvin har sin ”root and seed” i vores fællesskab med Kristus (evangeliet), men Guds ånd udvirker det i os ved loven som instrument.¹⁴⁴

Derfor konkluderer Calvin også med henvisning til Deut. 32,46-47, at loven, som i syndere kun kan virke død, bør have en bedre effekt i de retfærdige.¹⁴⁵ Kristus har ikke bortskaffet loven, for den udtrykker forsat Guds vilje, men han har derimod ophævet dens evne til at true, så den ikke længere binder samvittighederne.¹⁴⁶ Disse for hvem Kristus har ophævet dens anklagende funktion, er dem, der finder deres retfærdighed i Kristus. Lovens anklage er ophævet, men dens autoritet er stadfæstet, og den fortjener den samme respekt (*venerationem*) og lydighed (*obedientem*).¹⁴⁷ ”The law, so far as it is a rule of life, a bridle to keep us in the fear of the Lord, a spur to correct the sluggishness of our flesh... [it] is as much in force as ever”.¹⁴⁸

Evangeliet

Som teologisk begreb er evangeliet for Calvin udtryk for Guds livgivende og ufortjente godhed. Det indebærer, at Kristi retfærdighed gratis tilregnes (*gratuita imputatione*), og at Åndens genfødsel (*spiritu regenerationis*) gives.¹⁴⁹ ”What remains but that faith shall take place [of the law]? And so it does, when we, who are destitute of a righteousness of our own, are clothed by it with the righteousness of Christ”.¹⁵⁰ Evangeliets gave er vundet ved Kristi opfyldelse af loven.¹⁵¹ Evangeliet er Guds frie godhed, der gør, at lovens betingede løfter kommer os til gode uden vores fortjeneste, fordi lovens krav er opfyldt i Kristus.¹⁵² Loven bliver ikke omgået, men evangeliet er lovens opfyldelse ved en stedfortræder. Derfor er lovens krav i samvittigheden fjernet i evangeliet.¹⁵³ ”There is no remedy but to throw away the righteousness of works, and betake ourselves to the faith of Christ”.¹⁵⁴ Evangeliet

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Hesselink, *Calvin's law*, 252.

¹⁴⁵ Calvin, *Inst.*, 2.7.13.

¹⁴⁶ Ibid., 2.7.13-14; Hesselink, *Calvin's law*, 257-59.

¹⁴⁷ Calvin, *Inst.*, 2.7.15.

¹⁴⁸ Calvin, ”Galatians”, 109-10.

¹⁴⁹ Calvin, *Inst.*, 2.7.2.

¹⁵⁰ Calvin, ”Galatians”, 109.

¹⁵¹ Calvin, *Inst.*, 2.7.2.

¹⁵² Ibid., 2.7.4.

¹⁵³ Ibid., 2.7.14-15.

¹⁵⁴ Calvin, ”Galatians”, 105.

kommer de til gode, som "renouncing all righteousness and merit, and clinging to mercy alone, as offered in Christ".¹⁵⁵ Derfor står loven og evangeliet i kontrast til hinanden:

"In the precepts of the law, God is seen as the rewarder only of perfect righteousness (a righteousness of which all are destitute), and, on the other hand, as the stern avenger of wickedness. But in Christ his countenance beams forth full of grace and gentleness towards poor unworthy sinners."¹⁵⁶

I evangeliet møder et menneske Gud i Kristus. I sin essens er evangeliets indhold "the grace manifested in Christ".¹⁵⁷

Tolkningstraditioner

Når lov-evangelium distinktionen studeres blandt dem, der påkalder sig at være teologiske arvinger efter Calvin, finder vi en interessant og markant todelt fortolkningstradition. Her følger et kort rids: Den ene linje, herunder Hesselink og Horton, ynder at fremstille Calvins og en reformert forståelse af lov og evangelium som værende på linje med Luthers.¹⁵⁸ De påpeger forskelle specielt vedr. Calvins 3. brug af loven, og de udviser bevidsthed om Calvin's eskatologiske brug af begreberne i hans pagtstækning. Det er dog en hjertesag for dem, at de essentielt er enige med Luther.

Overfor finder vi en anden fortolkningstradition indenfor den neo-ortodoks reformerte bevægelse. Den blev i første omgang præsenteret af Karl Barth, og den er blevet reformuleret og videreført af fx Donald G. Bloesch.¹⁵⁹ Kendetegnende for denne tolkningstradition er, at de bytter om på rækkefølgen, så evangeliet kommer forud for loven. Dette gør de med henvisning til Calvin.¹⁶⁰ Den neo-ortodokse fortolkningstradition lægger vægt på Calvins benævnelse af lovens 3. brug som den egentlige, hvilket placerer lovens gerning efter evangeliet. Erik H. Herrmann beskriver Barth som en karikatur på den reformerte tradition, som forstørrelse og fremhæver positionens særpræg.¹⁶¹ Resultatet bliver, at kontrasten til den fx lutherske position overgøres.

Et kendetegnende træk ved denne tradition er, at de ikke skelner ret imellem Calvins forskellige anvendelser af begreberne "lov" og "evangelium". Af denne grund går de fundamentalt fejl af Calvin, da det antitetiske forhold på et teologisk plan dermed forsvinder. Tilbage står lov og evangelium som

¹⁵⁵ Calvin, *Inst.*, 2.7.8.

¹⁵⁶ Ibid.

¹⁵⁷ Ibid., 2.9.2.

¹⁵⁸ Horton, "Calvin's Hermeneutic", 27; Hesselink, "Law&Gospel or Gospel&Law", 163.

¹⁵⁹ Bloesch, "Reformed Perspective", 179, 186.

¹⁶⁰ Horton, "Calvin's Hermeneutic", 33–34.

¹⁶¹ Herrmann, "Lutheran Response", 156.

et kontinuum.¹⁶² Dette pointeres regelmæssigt af fx Hesselink og Horton. Interessant er det igen, at når flere med luthersk baggrund ønsker at kritisere en calvinistisk sondring imellem lov og evangelium, så kritiserer de primært denne misforståede læsning af Calvin, og dermed kritiserer de delvist en stråmand.¹⁶³ Eksempler herpå er fx Hermann Sasse.¹⁶⁴

Sammenligning af lov-evangelium distinktionen:

Hvilke observationer om lighed og forskellighed i Luther og Calvins sondring kan nu gøres på baggrund af ovenstående? Der er blevet tydeliggjort et stort overlap. Begge benytter loven på tre måder, og begge betragter loven og evangeliet i teologisk brug som antitetiske. Herunder vil jeg behandle et udpluk af de områder, hvor der på trods af ligheder også er (markant) forskellighed.

Lovens 2. brug

Tages fx lovens 2. brug i sigte, så står Luther og Calvin ved en hurtig betragtning meget tæt på hinanden, hvilket sekundærlitteraturen også konkluderer.¹⁶⁵ Loven er for begge en tugtemester til Kristus.

Alligevel er der nuanceforskelle. Hesselink beskriver, at den oprigtige anger hos Calvin kommer af troen. Det ser vi, når Calvin skriver, at "the beginning of repentance is a sense of God's mercy".¹⁶⁶ Denne fornemmelse af Guds nåde er en spæd tro givet ved Ånden. Hos Calvin virker lov og evangelium altså omvendelse, når Gud simultant ved Ånden virker troen i menneskets hjerte. Hesselink konkluderer derfor, at når angeren opstår hos Calvin som konsekvens af troen, så må det være evangeliet, som troen knytter sig til, der har virket denne anger. Dette modstiller Hesselink en luthersk position, "where repentance is separated from faith".¹⁶⁷ Det Hesselink henviser til, er forskellen imellem en luthersk og reformert teologis forklaring på, hvordan omvendelsen og troen fødes. En del af dem, der har reciperet Calvin i den reformerte tradition, fastholder, at troen gives af Guds Ånd sammen med/ved siden af ordets forkyndelse. Ligesom vi ser det antydnet hos Calvin selv. Dette står i modsætning til forståelsen hos en del af dem, der har reciperet Luther i en luthersk tradition, hvor troen gives ved ordet i lov og evangelium,¹⁶⁸ men finder vi den lutherske position hos Luther selv?

¹⁶² Bloesch, "Reformed Perspective", 181.

¹⁶³ Horton, "Calvin's Hermeneutic", 28.

¹⁶⁴ Sasse, *Luthersk?*, 86–87.

¹⁶⁵ Hesselink, "Law&Gospel or Gospel&Law", 158–63; Hesselink, "In Their Galatians...", 77–79; Horton, "Calvin's Hermeneutic", 29, 42; Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 48–49.

¹⁶⁶ Hesselink, *Calvin's law*, 232.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 231.

¹⁶⁸ Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 13–14, 17–18, 30; Cooper, *The Great Divide*, 28–30. Forskellen træder tydeligt frem ved læsning i de systematiske dogmatikker af fx John Mueller (luthersk) og Louis Berkhof (reformert)

Det lader det til, når Luther flere gange i sin galaterbrevskommentar tegner et billede af, at troen opstår i bevægelsen fra loven til evangeliet.¹⁶⁹ Fx skriver han:

”Og når samvittigheden så er blevet skræmt af loven, bliver der plads for forkyndelsen af evangeliet og nåden, der genopretter og trøster... Men dette [lovens og evangeliets] arbejde og besvær må til, for at den, der er blevet sådan skræmt og knust af loven, skal kunne rejse sig... [loven] driver hen til løftet”.¹⁷⁰

Alligevel må vi på Hesselinks opfordring være påpasselige i vores konklusioner, da de rigide *ordo salutis* først fremkom efter reformatorerne, som selv var ganske dynamiske, hvilket Althaus også bekræfter.¹⁷¹ Vi står derfor tilbage med noget, der muligvis er en reel forskellighed imellem de to, men vi må være påpasselige med ikke at læse Luther og Calvin i lyset af de efterfølgende teologiske udviklinger.

Lovens 3. brug

En af de mest markante forskelle finder vi ved lovens 3. brug. Hesselink peger på dette, når han konkluderer, at Luther og Calvin i hovedtræk var enige i deres forståelse af lov og evangelium, men at den 3. brug spillede en mindre rolle for Luther.¹⁷² Begge har dog en positiv anvendelse af loven, hvor den kanalisere det nye livs frugt ad de rette veje.

Hvor de to adskiller sig ser vi ved, at loven hos Luther udelukkende er vejledende. For i troen er den kristne for Luther fyldt af tillid til Gud, kærlighed og lyst til gode gerninger. Den kristne kan reelt set ikke holde det inde.¹⁷³ Ganske vist er den kristne samtidig stadig synder (*simul iustus et peccator*), men i troens nye tillid og kærlighed til Gud, vil han også det gode. Modsat omtaler Calvin den kristne som en, der kan blive indfanget og præget af synden, så han bliver doven.¹⁷⁴ Den kristne har brug for noget mere til at gøre det gode. I troen er han forenet med Kristus, men fuldendelsen af denne forening har ikke fundet sted.¹⁷⁵ Hvor udelukkende evangeliet er drivkraften i helliggørelsen hos Luther, så er den kun primært drivkraften hos Calvin. For en kristen har forsat brug for loven som en pisk og motivation. Den kan og skal ikke fratage den troendes frelse eller hans gode samvittighed, men han tænger den til at blive holdt opmærksom og aktiv.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Luther, *St. Gal. II*, 21, 24, 26–27; *WA 40I*, 482–83, 485–86, 488–90.

¹⁷⁰ Luther, *St. Gal. II*, 26–27; *WA 40I*, 488–90.

¹⁷¹ Hesselink, “In Their Galatians...”, 235; Althaus, *Theologie Luthers*, 228–29.

¹⁷² Hesselink, “Law&Gospel or Gospel&Law”, 163.

¹⁷³ Hesselink, *Calvin's law*, 256; Cooper, *The Great Divide*, 185–94.

¹⁷⁴ Horton, “Calvin's Hermeneutic”, 40.

¹⁷⁵ Hesselink, *Calvin's law*, 256.

¹⁷⁶ Horton, “Calvin's Hermeneutic”, 40.

Lovens egentlige gerning

På baggrund af dette er det relevant at spørge: Hvad er lovens egentlige gerning? Luther svarede den 2., Calvin svarede den 3. Selvom Luther også vedgik sig det evige i loven som udtryk for Gud vilje, så er den egentlige gerning den anklagende, da formuleringen af loven først blev nødvendig efter syndefaldet. Før gjorde mennesket af sig selv Guds vilje. Samtidig er Luthers teologi mere soteriologisk orienteret sammenlignet med Calvin.

Et stykke af vejen er det et spørgsmål om formuleringer og vilkårlig indgangsvinkel, som ikke nødvendigvis behøvede at medføre forskellige teologiske implikationer. Noget skyldes muligvis, at Luther primært havde front imod romerkirken,¹⁷⁷ der sammenblandede lov og evangelium¹⁷⁸, mens Calvin både havde front mod romerkirken og imod Anabaptisterne, som Calvin mente adskilte loven og evangeliet.¹⁷⁹

Uanset begrundelsen for vægtlægningen resulterer det i, at Calvin giver denne funktion væsentligt mere spaltepads, og han omtaler loven mere positivt. Det ses meget tydeligt i materialet til denne opgave. Det skal dog ikke kan betragtes som retvisende, da ikke alle lovens brug behandles lige meget i de udvalgte tekster pga. Luthers teksters mindre systematiske art. Luther behandler i stedet lovens 3. brug i højere grad i fx gennemgangen af De Ti Bud i den Store Katekismus. Der er dog forsat en balanceforskel.¹⁸⁰ Det resulterer i, at den antitetiske relation imellem lov og evangelium, som spiller en væsentlig og afgørende rolle hos Calvin, alligevel spiller en relativt lidt mindre rolle, hvis man sammenligner med Luther.¹⁸¹

At Luther primært så loven som anklagende, kan være grunden til, at han ikke selv eksplicit nævnte en tredje brug. Hvor Calvins udfordring var at forklare, hvorfor en grundlæggende positiv lov kunne dræbe¹⁸², så kæmpede Luther med den modsatte problemstilling. Althaus foreslår en potentiel løsning eller forklaring, som muligvis kan forene Calvin og Luther lidt mere. Ved at opdele *Gesetz* i *Gebot* og trussel skabes yderligere kategorier, som kan bane vej for fælles forståelse.¹⁸³ Her vil *Gesetz* nærme sig Calvins *lex nuda* og Luthers ”lov”, mens *Gebot* vil nærme sig budende i sammenhæng af *lex tota* eller i lovens 3. brug, hvor den ikke anklager. Dette kan dog kun betragtes som en potentiel

¹⁷⁷ Luther var dog også orienteret imod fx Müntzer, hvis problem ifølge Luther bl.a. bestod i, at han ikke magtede at skelne i loven. Luther, ”Om L&E”, 42; *WA* 36, 11.

¹⁷⁸ Luther, ”Om L&E”, 41; *WA* 36, 10.

¹⁷⁹ Hesselink, ”Law&Gospel or Gospel&Law”, 154–55.

¹⁸⁰ Hesselink, *Calvin's law*, 254–57.

¹⁸¹ Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*, 49; Horton, ”Calvin's Hermeneutic”, 35–40. Horton konkluderer på Calvins tekstkorpus: ”The recurring emphasis falls on the *pedagogical* or theological use rather than third”

¹⁸² Hesselink, *Calvin's law*, 188, 198–202.

¹⁸³ Arand, ”Law&Gospel”, 98.

model til at skabe fælles fodfæste blandt Luthers og Calvins læsere, da reformatorerne af gode grunde ikke kan forholde sig dette.

Lov & evangelium: Et eller to møder med Gud?

Det kan argumenteres, at både Luther og Calvin betragter sondringen som en hermeneutisk nøgle til Skriften.¹⁸⁴ Det ses dog, at de gør det på to forskellige måder. Hvor det for Luther har form af en enestående nøgle til Skriften, fordi han tager afsæt i Paulinsk eksegese, så er sondringen hos Calvin indhyldet i et større bibelteologisk system.¹⁸⁵ Sondringen er en nøgle indenfor hans altomfattende forståelse af lov og evangelium som pagter, der primært er adskilt temporalt fremfor substantielt.¹⁸⁶ Dog indenfor dette forenende eskatologiske system fremtræder lov og evangelium som teologiske og antitetiske størrelser.

En konsekvens af Calvins enhedstanke bliver, at loven og evangeliet betones som to sammenhængende dele af det ene Guds ord. De spiller hver deres rolle, men det er i samme stykke. Luther i stedet betoner radikaliteten i deres forskel ved at kalde dem to forskellige Guds ord. Hvor et menneske hos Luther derfor har to adskilte møder med Gud; ét møde med Gud i hans fremmede gerning (*opus alienum*), dvs. hans krav, og ét møde med Gud i hans egentlige gerning (*opus proprium*), dvs. hans tilsigelse, så tager det mere form som et enkelt møde hos Calvin.¹⁸⁷ Calvin vil ikke kalde loven for Guds fremmede gerning, fordi den nøgne lov (*lex nuda*) er en del af den hele lov (*lex tota*), som er et helt møde med Gud. Mødet med den nøgne lov (*lex nuda*) i dens anklage bærer derfor mere form af at være et møde med Gud under en maske, der kun har til formål drive de udvalgte til Kristus og at fratage de forkastede enhver undskyldning. Loven er ikke et egentligt særskilt møde med Gud. Derfor findes der også på reformert side regelmæssigt kritik af Luthers dialektik imellem lov og evangelium, som de mener fremstiller Gud som dualistisk. Muligvis nogle lutheranere er gået så langt, men en sådan kritik mod Luther misforstår, at dobbeltheden hos ham stammer fra mennesket (*simul iustus et peccator*) – ikke fra Gud!¹⁸⁸

Afslutning

Både Luther og Calvin sondrer mellem lov og evangelium og de anså sondringen for vigtig. Calvin var sandsynligvis inspireret af Luthers genopdagelse af sondringen, hvilket tydeliggøres i hans læsning af centrale bibelvers og i hans systematiske udlægning i Institutio. Dog er der også en række

¹⁸⁴ Horton, "Calvin's Hermeneutic", 27–30.

¹⁸⁵ Herrmann, "Lutheran Response", 156–58.

¹⁸⁶ Hesselink, "Law&Gospel or Gospel&Law", 156; Calvin, "Galatians", 106.

¹⁸⁷ Scaer, *Law&Gospel*, 46–47; Hesselink, *Calvin's law*, 36–38.

¹⁸⁸ Scaer, *Law&Gospel*, 20–21; Hesselink, *Calvin's law*, 36–38.

nuancer og substantielle uenigheder imellem de to, selvom de dog er mindre end en række kommentatorer, fx Sasse, gør dem til, når han overser den terminologiske udfordring hos Calvin.¹⁸⁹ En fejl flere af Calvins læsere begår.¹⁹⁰

Forskellene skyldes bl.a., at Calvin placerer sondringen indenfor hans pagtstænkning, og at han har et divagerende syn på det genfødte menneske. Resultatet bliver for Calvin, at loven ikke blot er en retningsviser (som hos Luther), men at den også er en pisk, der skal igangsætte den kristne. En endnu større forskel antydes i Calvins fokus på enheden imellem lov og evangelium contra Luthers betoning af forskellen og polariteten. En potentiel konsekvens kan være, at mennesket kun har ét møde med Gud for Calvin – i lov på vejen til evangeliet. Modsat hos Luther, hvor Gud mødes særskilt – i hans krav og hans tilsigelse.

Som Horton råder til, må vi dog være forsigtige i vores udledning af konsekvenserne af deres formuleringer, da sondringen kun lige havde fået sin renæssance.¹⁹¹ Hvor vi med større sikkerhed kan udlede forskelle og konsekvenser imellem dem, der hhv. har reciperet hhv. Luther og Calvin, da de har haft rig mulighed for at diskutere og afklare, så gjorde Luther og Calvin ikke selv dette. Observationerne i sammenligningen må derfor stå i lyset af denne usikkerhed.

Hvis Luther selv havde læst Calvin, havde han så ”sat Calvin højt og kaldt ham doktor i den hellige Skrift”?¹⁹² Havde deres respektive sondringer givet dem grobund for større enighed eller uenighed? Måske hvis Luther udelukkende fokuserede på den antitetiske sondring. Måske ikke hvis han inddrog hele Calvins forståelse af loven, dens helbibelske rolle i hans tænkning og de potentielle implikationerne af disse forskelle.

¹⁸⁹ Sasse, *Luthersk?*, 79–87.

¹⁹⁰ Hesselink, “Law&Gospel or Gospel&Law”, 153.

¹⁹¹ Horton, “Calvin’s Hermeneutic”, 35–36.

¹⁹² Luther, “Om L&E”, 43; *WA* 36, 13.

Abstract

A right distinction between Law and Gospel has been regarded by many as one of the constituting elements of a biblical theology and practice of faith. The distinction had its renaissance with Martin Luther during the reformation. John Calvin, who followed Luther on a number of central theological tenets, also regarded the distinction as important. Although for Calvin, the theological distinction found a place first and foremost within his covenantal understanding of the Law and the Gospel. What then are the similarities and differences? Both regard the distinction as a hermeneutical key to reading the Scriptures. Both regard the distinction as elementary and central to each individual's relationship with God. But the covenantal focus of Calvin makes him stress the unity of Scripture and of the Law and the Gospel more. Luther instead stresses that the Law and Gospel are two separate words within God's one revelation. Similarly to Luther, Calvin also speaks of a third use of the Law in which the Law functions as a guide to avoid self-imposed and God-dishonoring works, but he also compares it to a whip to motivate doing good. Other differences and nuances can be traced as well.

Præsentation

Ønsket med dette projekt er at belyse, hvordan Martin Luther og Jean Calvin forstod forholdet imellem lov og evangelium. Lov er her forstået som Guds krav til mennesket og hans vilje for det gode liv. I modsætning står evangeliet, som ikke kræver eller fokuserer på menneskets liv, men som gratis tilregner mennesket det, som Gud selv i loven kræver af det.

Fordi begge har voluminøse forfatterskaber, har jeg udvalgt enkelte dele som mit materiale, som jeg behandler i lyset af passende sekundærlitteratur.

Både Luther og Calvin argumenterede for, at Guds lov havde en civil anvendelse. Dvs. Guds lov har det formål, at den igennem et lands love og autoriteter skal true mennesker og straffe i tilfælde af overtrædelse, sådan at der kan opretholdes lov og orden.

De argumenterede også begge for, at loven havde en teologisk anvendelse. Herved forstod de, at loven ikke bare, som ved dens civile anvendelse, betragter de ydre handlinger, men at den også fokuserer på det indre. Elskes Gud af hele hjertet? Gøres alt ud af kærlighed og selvopofrelse? På denne måde afslører loven mennesker som lovovertrædere. Loven dømmer derfor og stiller under Guds vrede.

Formålet med den teologiske anvendelse var for begge, at mennesket derved skal indse sit behov for frelse. Skete det, så er det klar til at høre evangeliet, hvorigennem Gud netop givet det, som mennesket ikke selv kan.

Til sidst anså de begge loven som en vejledning for den kristne i, hvordan han i lyset af dette skal leve. Det er dog her, vi ser en af de store forskelle imellem de to. For Luther anså en kristen som en, der flød over med gode gerninger. Loven skal bare give overfloden en retning. Calvin tænkte modsat om den kristne som en, der godt kunne blive doven. En kristen har derfor også brug for loven som en pisk, der skal motivere til et liv fyldt med gode gerninger.

En anden substantiel forskel imellem de to er, at Luther tænkte om loven og evangeliet som to ord fra Gud. Gud er ikke skizofren, men han åbenbarede sin vilje i både krav og løfte. Calvin i modsætning var optaget af, at Bibelens enhed skal fremhæves. Derfor pakkede han igen og igen loven og evangeliets forskellighed ind i en samlet pakke af enhed: Guds frelsesvilje i både den gamle og den nye pagt.

Bibliografi

- Althaus, Paul. *Die Theologie Martin Luthers*. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus G. Mohn, 1962. 218-238 (21 sider). (Althaus, *Theologie Luthers*)
- Arand, Charles P. "Law and Gospel". Redigeret af Derek R. Nelson og Paul R Hinlicky. *The Oxford Encyclopedia of Martin Luther*. New York: Oxford University Press, 2017. 92-103 (12 sider). (Arand, "Law&Gospel")
- Bayer, Oswald. "Martin Luther". I *The Reformation theologians*, redigeret af Carter Lindberg. The great theologians. Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell, 2002. 51-66 (16 sider). (Bayer, "Luther")
- Bloesch, Donald G. "Law and Gospel in Reformed Perspective". *Grace Theological Journal* 12, nr. 1 (1991): 179–87. 179-187 (9 sider). (Bloesch, "Reformed Perspective")
- Calvin, John. "Commentaries on the Epistle of Paul to the Galatians". I *Calvin's Commentaries Volume XXI*, oversat af Rev. William Pringle. Calvin's Commentaries, XXI. Grand Rapids, Michigan: Baker Book House, 1981. 98-110 (13 sider). (Calvin, "Galatians")
- . *Institutio Christianæ Religionis. Genevae: Oliva Roberti Stephani, 1559. 116-123, 145-147, 155-161 (18 sider). (Calvin, Inst.)*
- . *The Institutes of the Christian Religion*. Oversat af Henry Beveridge. 1559. udg. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1953. 299-313, 63-67, 387-399 (32 sider). (Calvin, *Inst.*)
- Cooper, Jordan. *The Great Divide: A Lutheran Evaluation of Reformed Theology*. Eugene, Oregon: Wipf & Stock, 2015. 3-33, 180-209 (61 sider). (Cooper, *The Great Divide*)
- Gordon, Bruce. "Calvin and Luther". Redigeret af Derek R. Nelson og Paul R Hinlicky. *The Oxford Encyclopedia of Martin Luther*. New York: Oxford University Press, 2017. 215-227 (13 sider). (Gordon, "Calvin&Luther")
- Grane, Leif. *Evangeliet for folket: drøm og virkelighed i Martin Luthers liv*. København: Gad, 1983. 25-66, 114-116, 136-137, 156-159, 266-269 (52 sider). (Grane, *For folket*)
- Herrmann, Erik H. "A Lutheran Response to the Reformed Tradition". I *God's two words: law and gospel in the Lutheran and Reformed traditions*, redigeret af Jonathan A. Linebaugh. Grand Rapids: Eerdmans Publishing Co, 2018. 155-182 (28 sider). (Herrmann, "Lutheran Response")
- Hesselink, I. John. *Calvin's concept of the law*. Princeton theological monograph series 30. Allison Park, Pa: Pickwick Publications, 1992. 1-290 (290 sider). (Hesselink, *Calvin's law*)

- . “Law and Gospel or Gospel and Law? - Karl Barth, Martin Luther, and John Calvin”. *Reformation & Revival Journal* Vol. 14, nr. Number 1 (2005): 139–71. 139-171 (33 sider). (Hesselink, “Law&Gospel or Gospel&Law”)
- . “Luther and Calvin on Law and Gospel In Their Galatians Commentaries”. *Reformed Review* Vol. 37, nr. No. 2 (1984): 69–82. 69-82 (14 sider). (Hesselink, “In Their Galatians...”)
- Horton, Michael S. “A Reformed Account of the Law-Gospel Distinction”. I *Preaching and Teaching the Law and Gospel of God*, redigeret af Carl E Braaten. Delhi, New York: American Lutheran Publicity Bureau, 2013. 19-47 (29 sider). (Horton, “Reformed Account”)
- . “Calvin and the Law-Gospel Hermeneutic”. *Pro Ecclesia* Volume: VI, nr. No. 1 (1997): 27–42. 27-42 (16 sider). (Horton, “Calvin’s Hermeneutic”)
- Kolb, Robert, og Carl R. Trueman. *Between Wittenberg and Geneva: Lutheran and reformed theology in conversation*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic, 2017. 1-58 (58 sider). (Kolb og Trueman, *Wittenberg and Geneva*)
- Lindberg, Carter. *The European Reformations*. 2nd ed. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2010. 54-86, 234-259 (59 sider). (Lindberg, *Reformations*)
- Luther, Martin. “Epistell am newen Jar tag”. I *D. Martin Luthers Werke, 10. Band - Erste Utheilung : Kritische Gesamtausgabe*. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1910. 456 (2 sider (dobelt uden oversættelse)). (Luther, *WA 10I*)
- . “Wie das Gesetz und Euangelion recht grundlich zu unterscheiden sind”. I *D. Martin Luthers Werke, 36 Band : Kritische Gesamtausgabe*. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1909. 9-23 (15 sider). (Luther, *WA 36*)
- . “Galatervorlesung”. I *D. Martin Luthers Werke, 40. Band - Erste Utheilung : Kritische Gesamtausgabe*. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1911. 473-539 (67 sider). (Luther, *WA 40I*)
- . “Eyn kleyn Unterricht”. I *Teologiske tekster: udvalg af klassiske dogmatiske tekster*, redigeret af Aarhus Universitet - Afdeling for dogmatik. Århus: Aarhus universitetsforlag, 1994. 172-183 (12 sider). (Luther, “Unterricht”)
- . “Om forskellen mellem lov og evangelium”. I *Troen og livet*. Kbh.: Credo Forlag, 1992. 41-51 (11 sider). (Luther, “Om L&E”)
- . *Store Galaterbrevskommentar II*. Oversat af Helge Haystrup. Skrifter i udvalg. København: Credo Forlag, 1984. 13-73 (61 sider). (Luther, *St.Gal. II*)
- Mattes, Mark C. “Continuing the Conversation: A Lutheran Reflection”. I *God’s two words: law and gospel in the Lutheran and Reformed traditions*, redigeret af Jonathan A. Linebaugh. Grand Rapids: Eerdmans Publishing Co, 2018. 197-219 (23 sider). (Mattes, “Lutheran Reflection”)

- Nielsen, Merete. *Til Guds ære: Calvins liv og virke*. Frederiksberg: Anis, 2014. 21-34 (14 sider). (Nielsen, *Til Guds ære*)
- Pelikan, Jaroslav. *Reformation of church and dogma (1300-1700)*. Christian tradition 4. Chicago: University of Chicago Press, 1983. 167-181 (15 sider). (Pelikan, *Reformation*)
- Sasse, Hermann. *Hva er luthersk kristendom?* Oslo: Luther Forlag, 1978. 79-87 (9 sider). (Sasse, *Luthersk?*)
- Scaer, David P. *Confessional Lutheran Dogmatics: Law & Gospel & the Means of Grace*. Confessional Lutheran Dogmatics, VIII. St Louis: Luther Academy Publishing, 2008. 3-101 (99 sider). (Scaer, *Law&Gospel*)
- . "The Law and the Gospel in Lutheran Theology". *Grace Theological Journal* 12, nr. 2 (1991): 163–78. 163-178 (16 sider). (Scaer, "Lutheran Theology")
- Scheible, Heinz. "Philip Melanchthon". I *The Reformation theologians*, redigeret af Carter Lindberg. The great theologians. Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell, 2002. 71 (1 side). (Scheible, "Melanchthon")
- Schwöbel, Christoph. "Law and Gospel". *Religion Past and Present*, 2011. 1-8 (8 Sider (Antal ord/360)). (Schwöbel, "Law&Gospel")
- Strickland, Wayne G., Greg L. Bahnsen, Walter C. Kaiser Jr., Douglas J. Moo, og Willem A. VanGemeren. *Five Views on Law and Gospel*. Redigeret af Wayne G. Strickland. Counterpoints. Grand Rapids, Mich: Zondervan, 1996. 9-10 (2 sider). (Strickland, Bahnsen, Kaiser Jr., Moo, og VanGemeren, *Five Views*)
- Witte Jr., John. "Legal Reforms and Civil Law". Redigeret af Derek R. Nelson og Paul R Hinlicky. *The Oxford Encyclopedia of Martin Luther*. New York: Oxford University Press, 2017. 103-119 (17 sider). (Witte Jr., "Legal Reforms")
- Zachman, Randall C. "John Calvin". I *The Reformation theologians*, redigeret af Carter Lindberg. The great theologians. Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell, 2002. 184-197 (14 sider). (Zachman, "Calvin")

I alt: 1160 sider.